

WIE IS (JURIDISCH) VERANTWOORDELIJK VOOR ZOETWATERVOORZIENING VOOR AGRARIËRS?

Anouk Jacobse, Jitske van Popering-Verkerk, Marijn Stouten*

■ In Nederland ervaren agrariërs steeds vaker de problemen van langdurige droogte. Eén van de kansrijke oplossingsrichtingen is het beter vasthouden van zoetwater in de ondergrond. Het is hierbij echter niet duidelijk wie welke verantwoordelijkheden heeft en daarom is onderzocht: waar liggen juridisch gezien de verantwoordelijkheden voor het actief vasthouden van zoetwater in de ondergrond? Dit is onderzocht voor het eiland Schouwen-Duiveland, waar agrariërs afhankelijk zijn van hemelwater. Uit het onderzoek blijkt dat de verantwoordelijkheid voor het voorkomen van achteruitgang van de zoetwatervoorraad in de ondergrond bij zowel overheden als agrariërs ligt. De eerste zijn aan zet voor beleid en regelgeving, de tweede zijn verantwoordelijk om aan te tonen dat hun activiteiten niet leiden tot (structurele) achteruitgang van die voorraad. Voor het actief vergroten van de zoetwatervoorraad liggen de verantwoordelijkheden bijna helemaal bij de agrariër.

In Nederland ervaren agrariërs steeds vaker de problemen van langdurige droogte. Het is echter niet zo dat er op dit moment te weinig water is; het water is alleen niet beschikbaar op het juiste moment. Eén van de kansrijke oplossingsrichtingen is het beter en langer vasthouden van zoetwater in de ondergrond. Op veel plaatsen worden inmiddels proefprojecten uitgevoerd, waarbij agrariërs en overheden nauw samenwerken. Tegelijkertijd hangt een belangrijke vraag boven de markt: wie is eigenlijk verantwoordelijk voor zoetwater in de ondergrond?

Waterschappen hebben verantwoordelijkheden voor het watersysteem, maar dit betreft niet altijd de zoetwatervoorziening. Provincies en gemeenten maken zich zorgen over de gevolgen van droogte op de leefbaarheid van het platteland, maar dit vertaalt zich niet altijd in juridische verantwoordelijkheden. En de kamerbrief Water en bodem sturend wijst expliciet naar de agrariër: *“We vragen alle watergebruikers rekening te houden met en zelf maatregelen te nemen om beter bestand te zijn tegen periodes van extreme droogte,*

watertekorten en verzilting”.¹ Ondanks deze stevige beleidsuitspraken, worden er (nog) geen uitspraken over verantwoordelijkheden gedaan.

De problematiek van droogte is extra urgent in gebieden zonder externe aanvoer van zoetwater. Eén van deze gebieden is het Zeeuwse eiland Schouwen-Duiveland. Om het regenwater dat valt beter vast te houden in de ondergrond, is een broedplaats gestart waarin innovatieve technieken worden gerealiseerd. Daarmee vormt dit gebied bij uitstek een casus om te onderzoeken van wie het zoete grondwater is; oftewel: waar liggen juridisch gezien de verantwoordelijkheden voor zoetwatervoorziening in de ondergrond voor agrariërs op Schouwen-Duiveland? Voor het beantwoorden van deze onderzoeksvraag² zijn de wet- en regelgeving, jurisprudentie en rechtsliteratuur bestudeerd. Daarnaast zijn interviews gehouden met experts op het gebied van waterrecht. Ook is deelgenomen aan de broedplaats zoetwater Schouwen-Duiveland om de tussentijdse bevindingen te toetsen bij de decentrale overheden en agrariërs.

* **Anouk Jacobse** heeft een afstudeerstage afgerond bij GovernEUR/Erasmus Universiteit Rotterdam voor de bachelor HBO Rechten aan de Juridische Hogeschool Avans & Fontys; v **Jitske van Popering-Verkerk** is onderzoeker en managing director bij GovernEUR/Erasmus Universiteit Rotterdam; **Marijn Stouten** is junior onderzoeker bij GovernEUR/Erasmus Universiteit Rotterdam en redactiesecretaris van het Water Governance Tijdschrift.

Verantwoordelijkheden van overheden

Overheden hebben verschillende verantwoordelijkheden als het gaat om zoetwatervoorziening, grondwater en waterbeheer. In deze paragraaf werken we deze verantwoordelijkheden uit voor Rijk, waterschap, provincie en gemeente. Ook gaan we in op de specifieke verantwoordelijkheden vanuit de Kaderrichtlijn Water.

Rijksoverheid

Rijkswaterstaat is beheerder van het hoofdwatersysteem. In de specifieke situatie van gebieden zonder externe aanvoer, is er geen zoetwaterverbinding met het hoofdwatersysteem en komen hieruit geen verantwoordelijkheden voort voor de zoetwatervoorziening. Wel heeft de Rijksoverheid via het beleid veel invloed op wet- en regelgeving, en op het beleid van de decentrale overheden. Denk daarbij aan het Nationaal Waterplan 2022-2027, het Deltaprogramma en beleidsbrieven zoals de kamerbrief Water en Bodem sturend. Daarnaast heeft het Rijk een verdringingsreeks bij watertekort vastgesteld, waarin is bepaald welke functies tijdens een droge periode prioriteit hebben. Dit heeft invloed op de beschikbaarheid van zoetwater, echter niet op gebieden zonder externe aanvoer zoals Schouwen-Duiveland.

Waterschappen

Waterschappen – in het geval van Schouwen-Duiveland waterschap Scheldestromen – hebben een centrale rol in het waterdomein. De suggestie wordt dan ook snel gedaan dat zij verantwoordelijk zijn voor de zoetwatervoorziening. Dit ligt juridisch gezien echter complexer. Waterschappen hebben een zorgplicht ten aanzien van het watersysteem. Tot het watersysteem behoort ook het grondwater en dus zijn waterschappen ook grondwaterbeheerder. Wat deze taak precies inhoudt, is niet expliciet opgenomen in de wet- en regelgeving. De zorg voor het watersysteem mag vanuit de Waterschapswet en de Waterwet breed worden opgevat. Dit heeft tot gevolg dat een waterschap zichzelf, als functionele overheid, verschillende taken mag toe-eigenen die in eerste instantie niet expliciet in de wet- en regelgeving zijn omschreven. Wanneer een waterschap besluit om een taak te gaan uitvoeren, valt deze vanaf dat moment ook écht binnen zijn takenpakket. Een uitspraak uit 2018 heeft laten zien dat wanneer een waterschap een zoetwatervoorziening aanlegt, dit tot zijn taak gerekend kan worden (zie box 1).

BOX 1: UITSPRAAK HOGE RAAD ZOETWATERVOORZIENING THOLEN EN SINT PHILIPSLAND

In 2018 heeft de Hoge Raad een interessante uitspraak gedaan in een zaak op Tholen en Sint Philipsland. Waterschap Scheldestromen heeft hier een proefproject gestart om zoetwater actief in te laten in het gebied, zodat agrariërs meer zoetwater tot hun beschikking kregen. Het waterschap vroeg een financiële bijdrage via een zogenoemde gebruiksretributie (een belastingheffing). Deze zaak kwam voor de rechter, waarbij de rechter onder andere moest oordelen of het aangelegde systeem binnen of buiten het wettelijke en reglementaire takenpakket van het waterschap valt. In hoger beroep oordeelde het Hof in eerste instantie dat hier geen sprake van een watersysteem was en daardoor de taak van zoetwatervoorziening niet als taak van het waterschap gezien kan worden. De Hoge Raad oordeelde echter dat de zoetwatervoorziening in dit geval wel tot het watersysteem en daarmee de taken van een waterschap gerekend mocht worden. De Hoge Raad vond dat het waterschap Scheldestromen met het project de zoetwatervoorziening tot zijn taak had gerekend. In de woorden van de Hoge Raad: *“Het Waterschap heeft kennelijk tot zijn taak gerekend te zorgen voor zoet oppervlaktewater in een gebied waarin grond en grondwater te maken hebben met verzilting. Daarmee is [...] het waterschap niet getreden buiten de in artikel 1 van de Waterschapwet aan hem opgedragen taak om te zorgen voor het watersysteem”*.³

Daarnaast zijn waterschappen op basis van de Waterwet vergunningverlener voor kleine onttrekkingen en infiltratie van oppervlaktewater waar gebruik van gemaakt wordt bij de innovatieve zoetwateroplossingen. Regels over deze vergunningen zijn opgenomen in de Keur, in dit geval de Keur watersysteem Waterschap Scheldestromen 2012 (hierna: keur). In de keur is vastgelegd dat afhankelijk van de omvang van de onttrekking een vergunning moet worden aangevraagd of een melding moet worden gedaan. Door het waterschap wordt bij de beoordeling gekeken naar het doel, de locatie en de omvang van de onttrekking. Wanneer op de onttrekking een vergunningplicht rust moet een waterschap rekening houden met de doelen uit de Waterwet. Deze zijn mede gebaseerd op de Kaderrichtlijn Water (hierna: KRW).

Provincie Zeeland

De provincies zijn verantwoordelijk voor de algemene kaders van het grondwaterbeheer waarbinnen gemeenten en waterschappen moeten functioneren. Hiervoor stellen zij de kaders en het beleid op. De provincies hebben zodoende vooral een kaderstellende rol en minder een uitvoerende rol. Ondanks dat het niet verplicht is, neemt de provincie Zeeland wel een meer actieve rol ten aanzien van de zoetwatervoorziening in. Dit heeft tot nu toe concreet

BOX 2: UITSPRAAK GERECHTSHOF WATERVOORZIENING KASHOUDER

De verantwoordelijkheid van de agrariërs is onder andere terug te lezen in een uitspraak van het Gerechtshof in 2017 over een zaak van een kashouder. De kashouder eiste een schadevergoeding, omdat er onvoldoende water beschikbaar was in de sloot die hij gebruikte voor irrigatie. Daarnaast bevatte het water een hoog zoutgehalte, wat ook voor schade zorgde aan zijn planten. De kweker stelde het Hoogheemraadschap van Delfland aansprakelijk voor de geleden schade. Het Gerechtshof moest een oordeel geven over de verantwoordelijkheid van het waterschap om voldoende water en water van voldoende kwaliteit te leveren aan bedrijven. Het Gerechtshof wees de vordering tot schadevergoeding van de kashouder af en wees daarbij op de eigen verantwoordelijkheid van de kashouder. Het Gerechtshof oordeelde als volgt: *“Het hof deelt het oordeel van de rechtbank dat uit deze wettelijke taakstelling aan het Hoogheemraadschap niet kan worden afgeleid dat het Hoogheemraadschap de verplichting heeft te voorzien in de beschikbaarheid van oppervlaktewater met een voor een bepaald gewas geschikt zoutgehalte. In het bijzonder kan uit de wetsbepalingen niet worden afgeleid dat er een taak voor het Hoogheemraadschap zou zijn om ten behoeve van het gebruik van oppervlaktewater als gietwater te zorgen voor de aanwezigheid van dergelijk gietwater van een bepaalde kwaliteit.”*⁷⁴ Gilissen en Outhuijse concluderen bij deze zaak: *“Duidelijk moge zijn dat deze uitspraak onderstreept dat de zoetwatervoorziening geen exclusieve en al helemaal geen absolute overheidstaak is.”*⁷⁵

geresulteerd in de Proeftuin Zoet Water, het opstellen van een Regionaal Waterprogramma Provincie Zeeland 2022-2027 en een Zeeuws Deltaplan Zoet Water.

Gemeente Schouwen-Duiveland

Gemeenten hebben een grondwaterzorgplicht. De grondwaterzorgplicht heeft betrekking op het treffen van maatregelen in het openbare gemeentelijke gebied, met als doel structurele nadelige gevolgen van de grondwaterstand voor de bestemming van de grond zoveel mogelijk te voorkomen of te beperken. De zinsnede ‘het treffen van maatregelen in het openbare gemeentelijke gebied’, betekent dat de gemeente niet verantwoordelijk is voor particulier terrein. Deze verantwoordelijkheid ligt bij de eigenaar van de particuliere grond. Van particulieren wordt dus verwacht dat ze maatregelen treffen op hun eigen terrein wanneer zij de grondwaterstand willen beïnvloeden, hetzij naar boven dan wel naar beneden. Op die manier kunnen zij grondwateroverlast dan wel een grondwatertekort voorkomen. Ondanks dat er geen expliciete taak voor de gemeente ligt op het terrein van de zoetwatervoorziening van agrariërs, is de gemeente Schouwen-Duiveland

wel actief hiermee bezig in het kader van een vitaal en leefbaar platteland.

Kaderrichtlijn Water

Naast regionale wetgeving is er ook Europese regelgeving met betrekking tot zoet grondwater. Wat betreft de hoeveelheid grondwater is deze opgenomen in de KRW in de verplichting voor een ‘goede kwantitatieve toestand’. Deze verplichting houdt onder andere in dat de gemiddelde jaarlijkse onttrekking op lange termijn de beschikbare grondwatervoorraad niet mag overschrijden. In Zeeland wordt hier toezicht op gehouden bij de vergunningverlening door het waterschap Scheldestromen. De KRW geeft geen normen ten aanzien van het actief vergroten van de zoetwatervoorraad in de ondergrond.

Verantwoordelijkheden van agrariërs

Het voorgaande laat zien dat overheden wel verantwoordelijkheden hebben voor het voorkomen van achteruitgang, maar niet voor het actief vergroten van het zoete water in de ondergrond. Dit geldt zolang overheden dit niet als taak hebben geformuleerd (zie de eerder aangehaalde uitspraak van de Hoge Raad, box 1). Het actief vergroten van de zoetwatervoorraad in de ondergrond is juist wel de ambitie in veel gebieden, om zo in de toekomst beter bestand te zijn tegen droge perioden. In deze paragraaf gaan we in op de verantwoordelijkheden van agrariërs wanneer zij de zoetwatervoorraad in de grond actief willen vergroten.

Verantwoordelijkheden eigenaar van het perceel

Het grootste gedeelte van de wettelijke verantwoordelijkheid voor het vergroten van de zoetwatervoorraad ligt automatisch bij de agrariër zelf; of meer precies gezegd, bij de eigenaar van het perceel. De eigenaar heeft verschillende mogelijkheden om de zoetwatervoorraad actief te vergroten, denk aan stuwen in sloten en actieve infiltratie. Dit kan de agrariër echter alleen in samenwerking met het waterschap doen, aangezien in bijna alle gevallen sprake is van een vergunning- of meldplicht. De jurisprudentie bevestigt dat agrariërs voor het grootste gedeelte zelf verantwoordelijk zijn voor hun zoetwatervoorziening (zie box 2). Daarbij

JURIDISCHE VERANTWOORDELIJKHEDEN ³	
Het voorkomen van achteruitgang van de zoetwatervoorraad in de ondergrond	<ul style="list-style-type: none"> ■ De initiatiefnemer moet een melding doen of vergunning aanvragen voor onttrekkingen, het waterschap is (vergunning)verlener. ■ De provincie stelt algemene kaders voor het grondwaterbeheer waarbinnen waterschap en gemeente hun taken uitvoeren. ■ De provincie is eerstverantwoordelijke voor het KRW-doel en voor een goede kwantitatieve toestand van het grondwater, hiervoor werkt zij samen met waterschap en gemeente. ■ De gemeente heeft een grondwaterzorgplicht voor het openbaar gebied. Voor particulier terrein is de eigenaar verantwoordelijk.
Het actief vergroten van de zoetwatervoorraad in de ondergrond	<ul style="list-style-type: none"> ■ Het waterschap is grondwaterbeheerder; het kan taken naar zich toe trekken maar heeft hiertoe geen verplichting. Wanneer een taak wordt opgepakt, is het waterschap juridisch aanspreekbaar op een zorgvuldige uitoefening van deze taak. ■ De gemeente heeft een grondwaterzorgplicht voor het openbaar gebied. Voor particulier terrein is de eigenaar verantwoordelijk. ■ De eigenaar van de grond kan zelf maatregelen treffen, in veel gevallen geldt een vergunning- of meldplicht. ■ De eigenaar van de grond mag door maatregelen de loop van het grondwater niet onrechtmatig beïnvloeden (hinderbepaling). ■ Grondwater en dus ook actief geïnfilterd water, is van niemand. De eigenaar van de grond wordt eigenaar van het water wanneer het water aan de oppervlakte wordt gebracht. Of het water door iemand actief is ingebracht, verandert hier niets aan.

blijft wel gelden dat wanneer een waterschap er toch voor kiest de taak van zoetwatervoorziening ten behoeve van teelt naar zich toe te trekken, hij deze taak wel zorgvuldig dient uit te voeren (zie verantwoordelijkheden waterschap in paragraaf 2 en box 1).

Eigendom en hinder

Wanneer agrariërs de zoetwatervoorraad vergroten, is er ook nog sprake van verantwoordelijkheden tussen de agrariërs onderling. Allereerst is het eigendom van het grondwater een actueel punt. Het grondwater is niet van de agrariër die het actief infiltreert, omdat de wetgever het water in de bodem als een zaak van niemand (*res nullius*) beschouwt. Het grondwater kan pas eigendom zijn wanneer het ‘voor menselijke beheersing vatbaar’ is. Het grondwater is daarom pas eigendom van de agrariër wanneer dit wordt onttrokken. In de praktijk betekent het voorgaande dat actief geïnfilterd water van niemand is, en dat iemand op een naburig perceel dit water kan onttrekken en gebruiken. De wet- en regelgeving geeft op dit moment geen mogelijkheid om dit (gevoelsmatig) onrechtmatige gebruik aan te vechten. Het feit dat dit water er door de initiatiefnemer zelf is geïnfilterd, maakt juridisch geen verschil. Wie het water voor zichzelf wil houden, zal het water via technische maatregelen op het eigen perceel moeten houden of via contracten afspraken met eigenaren van naastgelegen percelen moeten maken.

Hier komt ook nog bij dat de initiatiefnemer van het infiltreren van water, rekening moet houden met een ‘hinderbepaling’ uit het Burgerlijk Wetboek (art. 5:39). De initiatiefnemer mag de loop van het grondwater niet op een onrechtmatige wijze beïnvloeden. Dat zou reden kunnen zijn voor een naastgelegen agrariër om de initiatiefnemer aansprakelijk te stellen voor de schade die als gevolg hiervan optreedt. Of er sprake is van onrechtmatig gedrag is zomaar niet te zeggen, aangezien er dan moet zijn voldaan aan een aantal eisen die

afhankelijk zijn van de concrete feiten en omstandigheden van het geval.

Van wie is het grondwater, nu en in de toekomst?

De verantwoordelijkheden voor zoet grondwater voor agrarisch gebruik zijn samengevat in de bovenstaande tabel.

Conclusies over de huidige situaties

Uit het overzicht van juridische verantwoordelijkheden wordt duidelijk dat de verantwoordelijkheid voor het voorkomen van achteruitgang van de zoetwatervoorraad in de ondergrond bij zowel overheden als initiatiefnemers ligt. De eerste zijn aan zet voor beleid en regelgeving, de tweede zijn verantwoordelijk om aan te tonen dat hun activiteiten niet leiden tot (structurele) achteruitgang. Voor het actief vergroten van de zoetwatervoorraad op het eigen perceel ligt de verantwoordelijkheid op basis van de huidige wet- en regelgeving geheel bij de agrariër.

Op Schouwen-Duiveland zien we dat dit voor het toepassen van innovatieve maatregelen in een gezamenlijk programma nog geen probleem is. Er is commitment van zowel de overheden als de agrariërs om dit tot een succes te maken, waarbij ruimte in de regels en financiële steun vanuit de overheden wordt georganiseerd. Wanneer deze maatregelen echter op grote schaal worden toegepast, zal wel door overheden bepaald moeten worden in hoeverre regelgeving hierop wordt aangepast en welke partijen financieel investeren in deze maatregelen. Dit laatste geldt met name nu de maatregelen zichzelf (nog) niet terugverdienen.

Blik op de toekomst

Het beter vasthouden van zoetwater in de ondergrond is een kansrijke oplossingsrichting, passend bij de ambitie om het landgebruik meer aan te passen aan

klimaatverandering. Tegelijkertijd laat dit onderzoek zien dat de juridische verantwoordelijkheidsverdeling (of een gebrek daaraan) dit in de weg kan zitten. Het is een optie om juridisch aanpassingen te doen. Dat kan op twee manieren. Ten eerste kan overwogen worden het eigenaarschap van grondwater juridisch vast te leggen. Zo blijft het water in eigendom van degene die het infiltreert. Dit heeft echter ook veel negatieve consequenties, want eenmaal eigenaar is de agrariër ook verantwoordelijk voor de kwantiteit en kwaliteit van het grondwater. Met name de regelgeving wat betreft waterkwaliteit is streng en ingewikkeld, waaraan de agrariër naar verwachting moeilijk kan voldoen. Ten tweede kan overwogen worden om zoetwatervoorziening expliciet aan het takenpakket van waterschappen toe te voegen. Maar ook dit is niet vanzelfsprekend een goede aanpak. Het vraagt een afweging wat betreft de kosten die de samenleving hiervoor draagt, maar ook wat betreft de gevolgen op de agrarische functies; want een dergelijke stap kan leiden tot aanpassing aan klimaatverandering door agrariërs maar net zo goed tot meer zoetwatergebruik waarbij geen rekening wordt gehouden met het watersysteem.

Aanpassing van wet- en regelgeving gaat dus met veel mitsen en maren gepaard, en vraagt een bredere afweging. Een interessante alternatieve oplossing is de samenwerking tussen agrariërs en overheden, waarbij gedurende een project samenwerkingsafspraken en contractuele afspraken worden gemaakt. In deze afspraken worden de verschillende belangen geborgd en wordt de inzet van de partijen bepaald. Een voorbeeld hiervan is de Waterhouderij Walcheren. Dit is een samenwerking tussen agrariërs, waterbeheerders (provincie Zeeland en waterschap Scheldestromen) en externe organisaties (Aequator, Deltares en ZLTO), met als doel de zoetwatervoorziening in een specifiek gebied in Walcheren te optimaliseren. Na een aantal jaar samenwerking is een stichting opgericht en is contractueel geregeld hoe de baten en lasten van de zoetwatervoorziening worden verdeeld. Als men geen gebruik maakt van het systeem betaalt men ook niet mee.

Tot slot biedt het beleid ook mogelijkheden. Via beleid kunnen prikkels geboden worden waarbij innovatieve maatregelen om zoetwater vast te houden worden aangemoedigd. Denk bijvoorbeeld aan simpelere regels wat betreft het infiltreren van water. Hiervoor is reeds een voorzet gedaan,⁷ maar implementatie door overheden blijft nog uit. Een andere prikkel kan liggen in financiële regelingen, waarbij onderdelen van de maatregelen worden gefinancierd. Zo wordt op Schouwen-Duiveland gewerkt met Europese POP-3 subsidies en een gemeentelijke voucherregeling waarmee investeringen in innovatieve oplossingen worden ondersteund. Juridische verantwoordelijkheden zijn in deze gevallen ongewijzigd, maar er is wel intensieve samenwerking en wederzijds commitment om de maatregelen te realiseren.

Discussie

Deze studie naar juridische verantwoordelijkheden moet gezien worden in een bredere discussie over klimaatadaptatie, landbouw en het landelijk gebied. We zijn vertrokken vanuit het idee dat het gegeven de klimaatverandering hoe dan ook goed is om het beschikbare zoete water beter vast te houden in de ondergrond. Dit wordt inmiddels ook breed erkend in het beleid, waaronder Water en Bodem sturend en het Deltaprogramma. Deze keuze is echter tot op heden niet verbonden aan consequenties wat betreft verantwoordelijkheden. Daardoor zijn er hoge ambities, maar ligt de verantwoordelijkheid voor het realiseren hiervan grotendeels op het bord van de agrariërs. Slechts in enkele gebieden, waaronder Schouwen-Duiveland, worden agrariërs daarbij actief ondersteund door overheden.

Het is goed dat overheden hoge ambities hebben wat betreft meer klimaatbestendige landbouw. Het is echter wat ons betreft niet terecht om de verantwoordelijkheid hiervoor primair bij de agrariër te leggen. Hier kan namelijk het effect van een 'lange arm' van de overheid ontstaan; een overheid heeft hoge ambities en doelen, maar legt de verantwoordelijkheid hiervoor volledig bij de samenleving en in dit geval bij de agrariërs. Meer klimaatbestendige landbouw is niet gediend bij een lange arm, en net zomin bij vage visies en beloften. Het vraagt gebiedsgerichte samenwerking waarbij partijen, niet dankzij maar ondanks hun formele verantwoordelijkheden, een bijdrage leveren; een bijdrage aan een economisch vitaal, klimaatbestendig en leefbaar landelijk gebied.

- 1 Minister van Infrastructuur en Waterstaat (2022) Water en Bodem sturend, Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- 2 Deze onderzoeksvraag is meer in detail beantwoord in de scriptie 'Wie wat bewaart, heeft wat', deze is te lezen via: https://www.hbo-kennisbank.nl/details/sharekit_av:oai:surfsharekit.nl:8ca7d446-a665-4491-89e0-c3c4e15b9b86
- 3 Hoge Raad, 16 november 2018, ECLI:NL:HR:2018:2111, V-N 2018/60.30.
- 4 Gerechtshof Den Haag 16 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1265.
- 5 Gilissen, H.K. en A. Outhuijse (2020) Naar een optimale beheersing van waterschaarste-risico's in 2030: Meer aandacht voor zelfvoorzienendheid en de verkleining of verandering van de waterbehoefte, in C. Backes, E. Brans en H.K. Gilissen (ed) 2030: Het juridische instrumentarium voor mitigatie van klimaatverandering, energietransitie en adaptatie in Nederland, Vereniging voor Milieurecht.
- 6 De wetsartikelen en jurisprudentie waaruit dit overzicht voortkomt, zijn opgenomen in de scriptie 'Wie wat bewaart, heeft wat', zie eindnoot 2.
- 7 STOWA (2015) Technisch-juridische handreiking risicobeoordeling 'ondergrondse waterberging', Amersfoort.